

Hanes Grandić i Holm Zundhausen

Jugoslavija šezdesetih godina: protiv teleološkog pristupa u istraživanju¹

„Objašnjavanje kroz narativno oblikovanje“ je Hejden Vajt, u svojoj knjizi o istorijskoj mogućnosti uobrazilje pod naslovom *Metaistorija*, nazvao onaj aspekt historiografskog postupka u kom se radi o tome da se prošlost predstavi kao tok pripovesti s (književnom) pripovedačkom strukturom.² Shodno Vajtu u istorijskom oblikovanju postoji – i to ne samo kod onih tvoraca moderne historiografije, kojima se on u svojoj knjizi primarno bavi,³ već uopšte u historiografskom osmišljavanju – nekolicina arhetipskih narativnih formi. Među njima su od centralnog značaja na primer narativne forme „komedije“ i „tragedije“. U oblikovanju istorijskog narativa u duhu „komedije“, on se završava pozitivno. Dolazi do pomirenja ljudi s društvom, koje se, pak, nakon nekog velikog konflikta naposljetku ispostavlja razumnijim i boljim nego što je to pre toga bilo. Nasuprot tome, u „tragediji“, gde se uostalom i više radi o konfliktu posvađanih snaga, kraj je mnogo mračniji. Prikaz rekonstruiše neku (neumitnu) propast i završava se uvidom u to da su ljudi razočarani u svoje velike nade i da moraju da se povinuju svom mučnom ovozemaljskom životu, ma koliko on mogao biti teskoban.⁴

Možemo poći od toga da ne bi bilo pogrešno reći da postoji generalna tendencija da se poljulja istorijski narativ o socijalističkoj Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata. Ako je dugo vremena prevagu odnosio narativ „komedije“, kako smo ga gore skicirali, tako je narativ „tragedije“ sve više postajao značajnijim i postao naposljetku dominantna narativna forma. Raspad države tokom 1990-ih godina, kog su pratili ratovi i kog su mnogi doživeli kao tragediju, činilo se da opravdava ovakav pristup i činilo se da kroz istorijski prikaz naknadno rekonstruiše i objašnjava put u propast socijalističke Jugoslavije (koji se nije dao sprečiti?).

Kada se bavimo istorijom neke države, koja više ne postoji, veliko je iskušenje da u prvi plan izbiju upravo oni elementi koji (navodno) objašnjavaju zašto te države više nema, i da se ti elementi prate što je moguće dublje u prošlosti kako bismo stigli do njihovog početka. Iza ovog pristupa stoji – izgovoreno ili ne – predstava da je istorijski tok manje-više pravolinijski, od neke početne tačke x ka krajnjoj tački y. Nekad se taj put prelazi brže, nekad sporije. To zavisi od mnogih okolnosti. Ali pravac uvek ostaje isti: uvek od x ka y. I što je ta početna tačka dalje postavljena, utoliko je taj narativ više pravolinijski, čak iako pokazuje ponekad još

neke „izuzetke“ i „stranputice“. O početku jugoslovenskog raspada se naravno da raspravljati. Da li je raspad počeo već s osnivanjem prve Jugoslavije ili tek dobar četvrt veka kasnije s nastavkom prve u obliku druge Jugoslavije? Ili je raspad počeo tek početkom šezdesetih godina, kada se Tito navodno pozdravio s jugoslovenstvom, ili su to bile privredne reforme sredinom šezdesetih, pad šefa tajnih službi Aleksandra Rankovića 1966, promena Ustava krajem šezdesetih/početkom sedamdesetih, odnosno treći ili četvrti Ustav socijalističke Jugoslavije iz 1974. (i zašto je uopšte nekoj državi potreban uvek novi ustav?) ili su to ipak tek bile zaoštrene finansijske i privredne krize osamdesetih i kao ponor duboki razdori političke elite o obliku neke treće Jugoslavije na prelasku iz osamdesetih u devedesete godine? Za sve ove (a tako i neke druge) teze postoji više ili manje prihvatljivih obrazloženja. Ali i kontraargumenata, jer pored kontinuiteta postoje i diskontinuiteti. Stoga ostaje otvoreno pitanje da li je uopšte smisljeno da govorimo o nekoj početnoj tački. Ili je mnogo realističnije da govorimo o procesima koji – nezavisno od zamišljene „početne tačke“ i nezavisno od konstruktivnih principa tragedije ili komedije – i te kako mogu da krenu različitim tokovima i da skoro do svog kraja ostanu reverzibilni? I ko ili šta utiče na te procese? Da li su to događaji („prelomne tačke“) ili strukture koje se deformišu, erodiraju ili implodiraju, ili akteri koju su u stanju da upravljaju pravcima tih procesa? Da li su to interni ili eksterni uticaji? Ili kombinacija mnogih faktora? Nekog konačnog odgovora na ovo pitanje nikad neće biti jer svaki prikaz socijalističke Jugoslavije, ma kako detaljan ili diferenciran bio, uvek ostaje samo isečak. Istorija nije laboratorija u kojoj se mogu testirati delovanja pojedinačnih (pri izopštavanju nekih drugih) faktora. O alternativama u prošlosti može se (i treba) razmišljati, ali ono što su one mogle da prouzrokuju, to naposljetku ostaje u domenu spekulacije.

Konkretno pitanje bi bilo: Da li narativ o neuspehu koji se lagano odvijao, i koji je kulminirao u propasti države, zaista može da bude dovoljan da opiše izuzetno dinamične promene jugoslovenske politike, društva i kulture u decenijama nakon Drugog svetskog rata? Zar nisu decenije socijalističke Jugoslavije tokom većine vremena (ili bar još pedesetih ili šezdesetih ili sedamdesetih godina) ujedno i priča o jednom zapanjujuće uspešnom modernizacijskom zamahu i povećanom blagostanju za sve šire delove društva? Ili su to ipak sve veće strukturalne neusaglašenosti i oprečnosti koje su proizveli jednopartijski sistem i Tito i koje su model tako dugo hvaljenog samoupravnog socijalizma činile sve disfunkcionalnijim i dezintegriranim?

U pojedinačnim bivšim jugoslovenskih zemljama, s rastućim odmakom od kraja socijalističke Jugoslavije, odnosno ratova devedesetih, još ne jenjavaju ovakva oprečna konfliktna

tumačenja, kako to ovde samo može biti nagovešteno. Naprotiv, oni čak, možda, postaju sve žešći i iznose se sa veoma suprotstavljenih stanovišta. To se odnosi kako na domen istoriografske i intelektualne debate u različitim nijansama kao i one svakodnevne igrokaze sećanja u širim slojevima društva. „Jugonostalgija“ je jedno posve rasprostranjeno mišljenje, shodno izneverenim očekivanjima i teškim iskustvima s tzv. post-socijalističkom tranzicijom, koja u poređenju „s pre“ odnosno „sa Zapadom“ za mnoge znači pre gubitak blagostanja nego dobitak – i to važi za skoro sve bivše jugoslovenske Republike. Istovremeno buja izvesno oštro „proklinjanje“ socijalističkog perioda kao porekla sveg zla s kojim se i danas mora boriti i koje umnogome još nije u potpunosti prevladano. Navodno je socijalistički sistem ostavio za sobom strukture i nasleđa koja opstruišu uspešan prelaz u evropske/globalne privredne i druge kontekste. Ovakvo shvatanje nije samo zastupljeno u decidirano nacionalnom, odnosno nacionalističkom miljeu većine država proisteklih iz Jugoslavije, već i u drugim delovima društava. Kraj takvih diskursa o četiri i po decenije socijalističke vladavine u Jugoslaviji se za sada ne vidi. Tome postoji mnogo razloga, naposljetku imaju veze i s biografskim i ličnim iskustvima koje su ljudi sticali tokom socijalističkog vremena, ali i u post-socijalističkim datostima tokom i nakon raspada jugoslovenske države. Pritom i pojedinačna starosna dob igra važnu ulogu. Oni koji su još doživeli Drugi svetski rat imaju drugačije sećanje (pozitivno ili negativno, afirmativno ili odbacujuće) na drugu jugoslovensku državu od onih koji su rođeni tek nakon kraja rata i koji su kao mladi ljudi u svojim najboljim godinama doživeli Jugoslaviju u njenim najboljim godinama, ili od onih koji su tu državu znali samo iz faze njene agonije i raspada, a da ne pominjemo one čije se „znanje“ o Jugoslaviji crpi isključivo iz priča njihovih deki i baki. Politički egzilanti imaju neko drugo sećanje na socijalističku Jugoslaviju, koju su jedva poznavali ili nisu uopšte, od onih koji su živeli u zemlji. Iz makedonske perspektive sećanje se na Jugoslaviju drugačije prikazuje od onog iz hrvatske perspektive, iz slovenačke drugačije nego iz bosanske, iz albanske drugačije nego iz srpske. Žene, čiji se pravni status u socijalističkoj Jugoslaviji umnogome poboljšao, sećaju se Jugoslavije drugačije od mnogih muškaraca koji su bili šokirani tim napadom na mušku imperiju itd. Ni „komunikativno pamćenje“ generacije koja je doživela ne može da ima isti imenilac s onim „kulturalnim pamćenjem“ koje se razrađuje iz vremenske distance. Ukratko: Dok god je postojala Jugoslavija, postajale su i različite pozicije spram nje. Otkada Jugoslavije više nema, te različite pozicije su se samo umnožile.

Uostalom, konflikti u tumačenju nisu ograničeni samo na bivša jugoslovenska društva ili na intelektualce iz bivše Jugoslavije i istoriografske kontroverze. I u međunarodnim

istraživanjima, i ovde takođe bez direktne biografske umešanosti autora i autorki u nekadašnju jugoslovensku svakodnevnu stvarnost ili politiku, ne može se prepoznati jedinstvena interpretacija o toku istorije socijalističke Jugoslavije. Čini se da bi na posebnu rezonancu mogli da naiđu oni prikazi u okviru međunarodne historiografije koji socijalističko vreme u Jugoslaviji prikazuju kao bar delimično uspešnu priču i kao priču o tome da su široki delovi jugoslovenskog društava prihvatili sistem. Primera radi možemo tu misliti na knjigu Patrika H. Patersona *Kupljeno i prodato. Život i gubitak dobrog života u socijalističkoj Jugoslaviji* koja se bavi jugoslovenskom marketinškom industrijom i za socijalističke okolnosti neverovatnim naglim porastom blagostanja u Jugoslaviji od pedesetih od sedamdesetih godina.⁵ Nasuprot tome stoje radovi koji nastoje da novim empirijskim istraživanjima potkrepe tezu o dugom (strukturnom) propadanju. Opet, primera radi, upućujemo na rad Dejana Jovića *Jugoslavija. Država koja je odumrla*,⁶ gde autor tematizuje sve veće „komplikovanje“ komunističkog procesa vladavine i odlučivanja.

Logika vremena umesto teleološkog objašnjenja

Nije namera da se ovde sugerise mogućnost razrešenja suprotstavljenih tumačenja. To nit je moguće niti zaista vodi do cilja. No, predlaže se promena perspektive koja bi se mogla nazvati potragom za „logikom vremena“. Ovaj pristup smo sasvim konkretno već isprobali u jednom knjiškom projektu.⁷ Sasvim konkretno se tu radilo o „logici vremena“ jedne određene decenije u istoriji socijalističke Jugoslavije koja je na osnovu različitih razmišljanja okarakterisana kao „posebna“ i koju su već i savremenici smatrali vremenom „ponovnog pozicioniranja“, za šta i danas važi (bilo kao novo pozicioniranje u pravcu raspada države ili kao novo pozicioniranje s otvorenim krajem). Radilo se o šezdesetim godinama: bez čvrstog vremenskog ograničenja, znači o „dugim šezdesetim godinama“ koje su delimično počele i u deceniji koja je prethodila i delimično se završile u deceniji nakon nje, o onom delu istorije Jugoslavije koji se rado apostrofira kao „zlatno doba“. Socijalistička Jugoslavija je od samog početka bila država sklona eksperimentisanju, ali od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih ti su eksperimenti dosegli takav intenzitet koji je čak za jugoslovenske okolnosti bio neuobičajen. Nakon Titove smrti, nakon smrti figure „deus ex machina“, volja za eksperimentisanjem je jenjavala i zemlja se zamrzla u rovovskim političkim bitkama, kojih je, naravno, i pre toga bilo, ali ne tog intenziteta i u toj beskompromisnosti.

Knjiga nastoji da pruži različite poglede na Jugoslaviju šezdesetih godina. Sfera politike, kao i sfera ekonomije su predmet analiza. No, mnogo opširnije se reflektovalo o – nadovezujući se na i prožimajući se sa nikad odsutnim domenom komunističke vladavine i socijalističkog sistema – važnim društvenim, intelektualnim i umetničkim gibanjima kao i o raznim razvojnim dinamikama u religijskom životu šezdesetih godina. Takođe se pokušalo, kroz fokus na „dugu“ deceniju, približiti razumevanju izvesne unutrašnje logike tadašnjeg jugoslovenskog razvoja – pri čemu uvek moramo da počemo od međusobnog prožimanja političke, privredne, društvene, kulturne i druge sfere. Te sfere su međusobno uticale jedna na drugu i u svakoj pojedinačnoj analizi moraju bar delimično obrađene.

No, nije samo izvesna „unutrašnja logika“ odlučujuće uticala na oblikovanje jugoslovenskog puta. Kako se u skoro svim priložima pomenute knjige vidi, „jugoslovenski put“ je uvek bio – a to će se i naknadno jasnije pokazati – na fundamentalan način zavistan od opštih globalnih tokova i velikih vladajućih logika onog vremena, logikā „Hladnog rata“. Šezdesete su bile vreme kada se opozicija između Istoka i Zapada uvek iznova dramatično zaoštavala, sve do preteće eskalacije na rubu atomskog rata, dok je istovremeno, uz sve moguće scenarije propasti, izvesna poletna energija određivala ljudski odnos prema životu – bilo da se radilo o kolonijalnom prostoru gde se tokom nekoliko godina razvila snažna dinamika dekolonijalizacije, ali i u Evropi ili Sjedinjenim državama, gde se unutar mlađe generacije razvio antiautoritarni pokret koji je delom kulminirao pod nazivom protesti mladih (šifra „1968“), i gde je „seksualna revolucija“ naposljetku uticala na stvaranje novih društvene uslova u mnogo čemu. Da će šezdesete doneti takve političke i društvene promene još s početka decenije savremenima je bilo nezamislivo.

No, prizovimo u sećanje nakratko te posebno odlučujuće događaje i razvoje, koje moramo imati stalno u pozadini na umu, pre nego što se opet osvrnemo unutrašnjim dinamikama jugoslovenskog razvoja šezdesetih godina. Šezdesete su počele s enormnim globalnim dekolonizacijskim zamahom koji je, nakon što je, pre svega, uznapredovao na azijskom prostoru, sada, u Africi omogućio stvaranje novih „postkolonijalnih“ političkih stvarnosti. Godine 1960. Nigerija, Kongo, Senegal, Mali, Obala Slonovače, Niger, Čad, Gabon, Kamerun, Srednjoafrička Republika, Madagaskar, Somalija su formalno postale nezavisne države, godine 1961. sledile su Tanzanija i Sijera Leone, a 1962, nakon tragičnog rata za nezavisnost, i Alžir. Istovremeno je „Hladni rat“, povodom izgradnje Berlinskog zida 1961. i još ekstremnije Kubanske krize 1962. pretio da se razvije u sveski rat između velikih sila, uz potencijalnu primenu nuklearnog oružja. Sredinom šezdesetih eskalirao je Vijetnamski

konflikt, koji se već neko vreme pripremao, u otvorenom i brutalnom ratu u koji je od 1965. godine slato na stotine hiljada mladih američkih regruta. Dalji razvoj su savremenici ali čak i vladajuće elite na glavnim polugama političke moći tada teško mogli da ocene. Otpor ratu u Vijetnamu politizovao je široke slojeve mladih i razvio se u sve veći protestni pokret koji nije samo u pitanje dovodio tadašnju vlast u SAD-u, već sve više i etablirane podele uloga i odnose moći. Ne samo u SAD-u, već ubrzo i u Evropi – i u Jugoslaviji – ovi će društveni pokreti, pre svega od strane generacije mladih, fundamentalno da dovedu u pitanje aktuelni društveni *status quo* i političko uređenje.

„Hladni rat“, postojanje dva bloka kao i dešavanja i situacija u susednim državama oko Jugoslavije (gušenje narodnog ustanka u Mađarskoj 1956, uvođenje vojne diktature u Grčkoj 1967, vojna intervencija Istočnog bloka u Čehoslovačkoj 1968, ideološki napet odnos između Jugoslavije i Albanije, na trenutke uzavrelo „makedonsko pitanje“ itd.) uticale su na odlučujući način na jugoslovensku samosvest. Osećanje ugroženosti spolja, kao i stalni usponi i padovi u jugoslovensko-sovjetskim odnosima, učvrstili su veze između širokih slojeva jugoslovenskog društva. Jednako rastojanje od Istoka i od Zapada, na kom se nastojalo, spoljnopolitički je uslovalo Pokret nesvrstanih, a unutarpolitički potragu za putem između socijalizma (shodno sovjetskom modelu) i kapitalizma (po američkom modelu). A intervencija u Čehoslovačkoj rezultirala je u preinačavanju jugoslovenske vojne doktrine u novo uvedenu „teritorijalnu odbranu“. Da će razrešenje suprotnosti između Istoka i Zapada u drugoj polovini osamdesetih godina da obesmisli osećaj ugroženosti spolja (s jasnim uticajem na koheziju jugoslovenske države), i da će politika nesvrstanih da izgubi na svom dotadašnjem značaju (kao i međunarodni ugled koji je Jugoslavija do tada uživala), ili da će „teritorijalna odbrana“ igrati odlučujuću ulogu pri odbrani ne od spoljnog, već od unutrašnjeg protivnika, šezdesetih godina niko nije mogao da zna (osim nekoliko „pametnih“ kojih uvek ima).

Naravno da u ovoj skici međunarodnih dešavanja tokom šezdesetih godina uveliko nisu spomenute sve relevantne dinamike ondašnjih globalnih promena. Mnoge druge se još mogu pomenuti. U Evropi – što zaista često ne bude dovoljno bitno shvaćeno – to je posebno bila izgradnja sistema socijalne države što je sa sobom donelo sveprožimajuću promenu društvenog uređenja. I ovde se – čak po pitanju socijalne države – u mnogome vodila konkurentska borba među sistemima, između socijalističkog Istoka i kapitalističkog Zapada što je, u različitim varijacijama od pedesetih godina, dovelo do nikada ranije prisutne tendencije da se (bar donekle) smanje unutar društvene socijalne razlike, što se naravno

razlikovalo od zemlje do zemlje.⁸ Šezdesete su, iz retrospektive, bile decenija kada su sistemi socijalne države u evropskom „Zapadu“ doživeli svoj poslednji veliki zamah u okviru „zlatnog doba“ koje je otpočelo pedesetih. A u socijalističkoj Jugoslaviji šezdesete su bile decenija u okviru koje je integracija u socijalnu državu po prvi put dosegla veće delove društva. Istovremeno je, pak, rasla i društvena nejednakost.

Kritička autorefleksija u Jugoslaviji

Gde su se nalazili jugoslovenska politika i društvo početkom decenije kojom se ovde bavimo? Za savremenike je svakako pre svega bio važan zvaničan stav o tome, onaj koji je bio preovlađujući u vodećim krugovima jednopartijskog sistema. O stanju i stavovima s početka decenije razmišljao je, kako o vladajućem aparatu, ali i sasvim uopšteno na jedan veoma demonstrativan način Josip Broz Tito. Pokazao je to 6. maja 1962. pred velikom masom ljudi. Više od 150.000 ljudi skupilo se na poznatoj splitskoj „Rivi“ kako bi slušali predsednika i vodeću figuru jugoslovenskog puta. Tito je kroz ovaj govor želeo da uspostavi kontakt s masama i pogledamo li filmski snimak ovog govora, postaje nam jasno da je „varnica preskočila“, i da je Tito zaista pogodio očekivanje mase. Uspeo je u tome jer je opširno kritikovao „vodeće ljude“ jednopartijskog sistema i njihove „subjektivne greške“. Svoju kritiku je Tito upakovao u načelni ponos na dostignuća na putu ka stvaranju socijalističkog industrijskog društva, kada na primer govori o „ponovnom rođenju“ jugoslovenskog društva. Svoju kritiku je spojio sa novim zahtevom spram budućnosti. Pritom nije ostavio prostora ni za tračak sumnje u to da je, uprkos svoj „demokratizaciji“, „decentralizaciji“, jedino Savez komunista taj koji može da oblikuje i upravlja politikom i zemljom. „Ko drugi?“, glasilo je retoričko pitanje koje je Tito dovikivao masama koje su odgovarale gromoglasnim aplauzom. Odlučujući delovi njegovog govora glasili su:

„Drugovi i drugarice!

Kada ovdje danas govorimo, ovdje o jednom opet velikom dostiženju naših radnih ljudi, mi se time ponosimo. Mi se ponosimo sa svime time šta smo postigli do danas. I zaista Jugoslavija je u svojoj industrijalizaciji, i ne samo u industrijalizaciji, nego uopšte u izgradnji, opšte u izgradnji preporođenja! Nije više ono što je bila.

Vi znate da smo nedavno održali sjednicu Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Ja moram da kažem da baš ta briga, ta zabrinutost zbog raznih anomalija nas je prisilila da vrlo oštro, vrlo, kako

da kažem, vrlo temeljito proanaliziramo sve te pojave i da izvršimo kritiku i sami sebe. A boga mi, nećemo štediti i sa kritikom i svi drugih. (*aplauz; masa peva: „Druže Tito, mi ti se kunemo ..“*). Drugovi i drugarice! I ako danas imamo objektivnih teškoća, i objektivnih nedostataka, onda su oni rezultat subjektivnih grešaka naših rukovodećih ljudi. (*aplauz*). Ja, razume se, kada govorim o subjektivnim greškama rukovodećih ljudi ne mislim na sve. Ali ih ima ne malo! (*aplauz*). I mi smo baš ta pitanja, ta pitanja diskutirali. Ja bih htio, drugovi i drugarice, ... (*aplauz, horsko uzvikivanje: Tito treba, Tito treba...*). Drugovi i drugarice, ako govorim o greškama rukovodećih ljudi, ja podrazumjevam tu i indirektnu odgovornost, za ono što su drugi radili. Jer i komunisti moraju biti odgovorni za sve i sada posle rata u izgradnji socijalizma. (*gromoglasan aplauz, horsko uzvikivanje: „Tito, partija...“*). Neko vreme, neko vreme se bilo stalno mišljenje, komunisti sada, demokratija, decentralizacija, i sada oni nemaju više tako, ni pravo, a ni dužnost, da moraju, da moraju, da odgovaraju za razvoj, za unutrašnji razvoj naše zemlje. To je pogrešno! Ponovno mi moramo, ponovno mi moramo stati na to, da komunisti odgovaraju za razvitak socijalizma! A tko će drugi ako ne komunisti?⁹

Šezdesete godine je trebalo da postanu na nivou jugoslovenske politike decenija sve otvorenijeg kritičkog bavljenja sobom i svojim oblikom socijalizma. Mnogo šta se tada kritički propitivalo. Samo jedno ne, i time se završio gore citirani Titov govor iz godine 1962. To je bila bazična konstanta u zahtevu Tita i partije, a to je da ne može postojati sumnja u pravo Saveza komunista da monopolistički vladaju Jugoslavijom, da se tako šta smatra neprimerenim i stoga apsurdom. Uprkos mnogobrojnim kritičkim (samo) propitivanjima sistema i različitih političkih i društvenih dešavanja, komunističkim vlastodršcima je bilo više nego strano da odustanu od svog fundamentalnog stava da imaju apsolutno pravo na vođstvo. Nevezano za sve „subjektivne“ greške vodećih ljudi, odustajanje od monopola na moć nije se činilo logičnim s obzirom na sopstveno „objektivno“ razumevanje vladavine.

Povoda za kritiku vodećih funkcionera, lošeg stanja ili nerazumevanja na mnogim poljima politike, bilo je tokom „dugih šezdesetih godina“¹⁰ na pretek: setimo se samo „nacionalnog pitanja“, daljeg razvoja jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, razdora između ustavnih zahteva i ustavne stvarnosti, unutarjugoslovenske razvojne politike i borbe oko podele između republika ili oblikovanja odnosa između saveza i pojedinačnih zemalja. Tito je u mnogim prilikama oštro kritikovao vodeće drugove (na primer tokom studentskih protesta 1968. ili tokom „Hrvatskog proleća“ 1971): njihov „unitarizam“, „centralizam“, „dogmatizam“, „liberalizam“ i druge „-izme“. Ispod monopola moći partije i s onu stranu propitivanja zajedničke države, ipak – ili upravo zbog toga – mnoge su skretnice nanovo postavljene: titoizam je pokazivao izvesnu fleksibilnost na kojoj su druge zemlje samo mogle da zavide Jugoslaviji (mada se da raspravljati o tome kada je od fleksibilnosti postala nestabilnost).

Svaka reforma je, pored zagovornika, imala i odlučne protivnike. To pre svega važi za uvođenje elemenata slobodnog tržišta sredinom šezdesetih godina, odnosno za implementaciju jednog slobodnog tržišta (sastavljenog „od Marksa i tržišta“) zbog kog su „bogate“ republike postajale još „bogatijima“, a „siromašne“ još „siromašnijima“, koje pak zbog svojih nedostatnosti nije zadovoljavajuće funkcionisalo ni u „bogatim“ a kamo li u „siromašnim“ republikama. To važi i za reformu države koja je otpočela 1968. godine i završila se novim ustavom 1974. Šest republika i dve autonomne pokrajine (Kosovo i Vojvodina) dobile su do tada neslućena ovlašćenja na teret saveznih organa (a u slučaju pokrajina, na teret Srbije). Jugoslavija je time bila na putu da od savezne države postane savez država. I dok je jačanje republika bilo dobrodošlo skoro svim elitama, jačanje autonomnih pokrajina je kod srpskih političara nailazilo na neodobravanje (šifra: „podela Srbije na tri dela“). Iz retrospektive nameće se misao da je s Ustavom iz 1974. stvoren model da Jugoslavija bi mogla da preživi kao labav savez, da taj model nije bio krajem osamdesetih podriven. Teza, koja je posebno u Srbiji rasprostranjena, da je Ustav iz 1974. pogotovu nakon Titove smrti učinio Jugoslavijom državom kojom se nije moglo upravljati, stoji na poprilično klimavim nogama. I prva i druga Jugoslavija bile su bogato opskrbljene ustavima, čas centralistički, čas federativno, čas konfederativno ustrojenim. Ali nijedan od ovih mnogih ustava nije mogao da spreči ili reši teške političke krize. To nije ni zadatak za bilo koji ustav, već zadatak za političare. Ustav samo propisuje pravila. A ta pravila se mogu, u saglasnosti, menjati, ili se prelamati u konfliktu. Potonji slučaj obično vodi u nemogućnost upravljanja, u diktaturu ili – kao u slučaju Jugoslavije – do raspada države. Nesporno je da je Jugoslavijom, posle Ustava iz 1974, bilo teško upravljati, ali u tome nije jedinstvena. Čitav niz zemalja i državnih saveza komplikovani su za upravljanje, ali sve dok im se akteri bore za kompromise, nisu osuđeni na propast.

Konfederativnost Jugoslavije (i države i partije) bila je refleks činjenice da se „nacionalno pitanje“ – naspram očekivanja komunista nakon rata – nije rešilo i da nacije kao „relikti građansko-kapitalističkog vremena“ nisu izumrle. Jugoslavija je bila država mnogih naroda u kojoj nijedna nacija nije bila dovoljno jaka da bi mogla da preuzme vođstvo. Najkasnije tokom šezdesetih godina partijsko vođstvo je moralo da prizna da su se nacionalnosti uzkomešale. „Unitaristi“ i „centralisti“ su hteli ovaj proces da preduprede recentralizacijom države. Tito i njegovi najbliži saradnici su pritom imali iskustvo iz prve Jugoslavije na pameti, i nadali su se da centrifugalne sile uvežu konfederacijom. Ponekad se tvrdi da je Tito početkom šezdesetih odustao od jugoslovenstva. No, šta to treba da znači; o kom je

jugoslovenstvu reč? Ako se misli na etničko jugoslovenstvo, ta izjava je pogrešna. Od etničkog jugoslovenstva KPJ je odustala još pri osnivanju socijalističke Jugoslavije. Ako se misli na političko jugoslovenstvo, i tad je ta izjava pogrešna. Bar do sada ne postoji nijedan ubedljiv dokaz za to da je Tito odustao od političkog jugoslovenstva. To bi morao da bude poduhvat koji bi mogao da se meri s njegovim životnim zadatkom. A uz svu fleksibilnost: toliko fleksibilan nije bio ni Tito.

„Nelogično“ i „identitetska akrobacija“¹¹

Nacionalni identitetski diskursi su šezdesetih godina bili opet na ceni. Pri popisu stanovništva 1961. godine građanke i građani Jugoslavije imali su dve nove, posve čudne opcije da izaberu. Po prvi put su mogli, pored uobičajenih kategorija za izjašnjavanje svog nacionalnog identiteta (Srbi, Hrvati, Slovenci itd.) da se deklariraju kao „Jugosloveni“ ili kao „Muslimani u etničkom smislu“. To je bio jedan od onih kompromisa po kom je titoistička Jugoslavija bila poznata: iako nelogično, ali prilagođeno stvarnosti. Ponovni zaključak komunista bio je da u Jugoslaviji nije bilo etničkih Jugoslovena (kao što ni u Bosni nije bilo etničkih Bosanaca). Postojali su Jugosloveni kao državljani, ali to su ionako bili svi, i postojali su Bosanci u značenju regionalne pripadnosti (a i to su bili svi koji su u Bosni bili kod kuće). Ali ko su bili „Jugosloveni“ na upitnicima na kojima se postavljalo pitanje o nacionalnoj pripadnosti? I ko je mogao, uz zvaničnu trpeljivost, da bude nešto što nije postojalo? Niko nije znao odgovor. „Jugosloveni“, shodno volji partije, nisu bili nacionalnost jer bi to, navodno, podsećalo na zvanični model nacije u prvoj Jugoslaviji. To može biti da je bio jedan od razloga. No, verovatno je postojao i neki drugi razlog kog niko nije hteo naglas da izgovori: svaki „Jugosloven“ više značio bi jedan Srbin, Hrvat, bosanski Musliman itd. manje. To se nije dopadalo republičkim kadrovima. S druge strane, teško je bilo argumentovati činjenicu da u Jugoslaviji nije smelo da bude etničkih Jugoslovena, s obzirom na to da je takva zabrana ujedno značila drskost spram onih koji su poticali iz mešanih brakova i/ili se nisu osećali kao Srbi, Hrvati, Slovenci itd., već kao Jugosloveni. Stoga je uvedena opcija „Jugosloven“, iako je taj status bio potpuno nerazjašnjen. Oni nisu bili nacija niti nacionalnost, tuđinci ili inozemci takođe nisu bili. Oni su se nalazili negde u ničijoj zemlji. Tokom pripreme upitnika za popis stanovništva 1971. godine, na najvišoj partijskoj razini raspravljalo se o tome da li opciju „Jugosloven“ opet treba izbrisati. No, većina učesnika u raspravi imalo je utisak da bi to bilo

politički nekorektno. I tako je ostalo sve po starom. Sa (bosanskim) Muslimanima u „etničkom smislu“ situacija je bila slična. Niti su predstavljali naciju ni nacionalnost. Sve dok je partija Muslimane smatrala isključivo kao versku zajednicu, i čekala na to da se pre ili kasnije deklariraju kao Hrvati ili Srbi, „svet“ je bio još u najboljem redu. Ali većina Muslimana (bili vernici ili ne) nisu hteli da budu ni Hrvati niti Srbi, jer su obe nacije bile religijski konotirane. Stoga se izrodio izraz „Muslimani u etničkom smislu“. A kako se ova kovanica nije uklapala u sistem kategorija i adresati su je nerado prihvatili, 1968. južnoslovenski Muslimani su avanzovali u naciju. I time je „logika“ iznova bila uspostavljena.

Diskursi o „Jugoslovenima“ i „Muslimanima“ zamenjuju mnoge druge identitetske diskurse koje je deo elite vodio od početka šezdesetih.¹² Za većinu građanki i građana, ovi diskursi su bili tek rubno zanimljivi. Mnogi su bili ponosni na Jugoslaviju, na „narodnooslobodilačku borbu“ u Drugom svetskom ratu, na otpor Staljinu i Sovjetskom savezu, na politiku Nesvrstanih, na samoupravni sistem, na ogroman napredak koji je dostignut nakon rata, na potrošnju koja je munjevito porasla, na otvaranje kulturne scene, na slobodu kretanja itd. Po prvi put u istoriji i prve i druge Jugoslavije, ljudi su bili ponosni na to da poseduju jugoslovenski pasoš. I po prvi put jugoslovensko državljanstvo nije se uzajamno isključivalo s pripadnošću jednoj (narodnosti i) naciji. Razumljivi u režimskom smislu, ali izuzetno problematični pokazali su se tabui u zajedničkoj kulturi sećanja, posebno sećanja na Drugi svetski rat i na preuzimanje vlasti od strane komunista. Ali sve dok osnivački mitovi druge Jugoslavije i osećaj moguće pretnje spolja nisu izbledeli, prevladavalo je prihvatanje zajedničke države. Šezdesetih godina teško da bi se moglo predvideti kako će se odnos jugoslovenskog državljanstva menjati spram etnonacionalnog identiteta Srba, Hrvata itd. shodno promenjenim (privrednim i međunarodnim) okvirima i s obzirom na sve više izražen pad blagostanja unutar Jugoslavije. Scenario da bi sve to u krajnjoj liniji moglo da dovede do rata bio je apsolutno nezamisliv i posve apsurdan u datom istorijskom trenutku.

¹ Njemačka verzija ovog članka bila je publicirana 2013. pod naslovom „Jugoslawien in den 1960er Jahren: wider einen teleologischen Forschungszugang“ u knjizi: H. Grandits, H. Sundhaussen (Hg.): *Jugoslawien in den 1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?* Wiesbaden: Harrassowitz, 2013, str. 3-14.

² Vajt, Hejden, *Metaistorija: istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog veka*. (White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. JH University: 1973). Autori citiraju nemačko izdanje, objavljeno u Frankfurtu kod izdavača S.Fischer 1991. godine. (Prim. prev.)

³ Prepoznatljivo u istorijskom pristupu najpoznatijih tvoraca moderne historiografije poput Mišelea, Rankea, Tokvila ili Burkarta (Michelet, Ranke, Tocqueville, Burckhardt) ili velikih filozofa povesti poput Hegela, Marksa, Kročea (Croce). Ibid.

⁴ Ibid., 21-25.

⁵ Paterson, Patrik H: *Kupljeno i prodato. Život i gubitak dobrog života u socijalističkoj Jugoslaviji* (Patterson, Patrick H.: *Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*.) Ithaca, London: Cornell University Press 2011.

⁶ Jović, Dejan: *Jugoslavija. Država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije*. Zagreb: Prometej, Beograd: Samizdat B92 2003. Engl. izdanje: West Lafayette/IN: Purdue University Press 2009.

⁷ vidi: H. Grandić, H. Zundhausen *Jugoslavija šezdesetih godina. Na putu ka jednoj (ne)normalnoj državi?* (H. Grandić, H. Sundhaussen (Hg.): *Jugoslawien in den 1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*) Visbaden: Harrassowitz, 2013 - https://www.harrassowitz-verlag.de/title_4465.ahtml?NKLN=51_B)

⁸ Up. npr. Grandić, Hannes (ur.): *Family, Kinship and State in Contemporary Europe. Vol. 1. The Century of Welfare: Eight Countries*. Frankfurt, New York: Campus 2010 (Za „hrvatski slučaj“ u jugoslovenskom kontekstu vidi npr. str. 249-281).

⁹ Isečak iz filma: „Tito u Splitu 1962“. vidi: <http://www.youtube.com/watch?v=OLXXJCjAryg>

¹⁰ Up. takođe i iscrpni prikaz u Zundhausen, Holm: *Jugoslavija i njene zemlje naslednice 1943 – 2011. Jedna neobična priča nečeg običnog*. Beč, Keln, Vajmar: 2012, str. 131 -185 (Sundhaussen, Holm: *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943-2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau 2012).

¹¹ Pojam identitetska akrobacija (Nem. „Identitätsakrobatik“) potiče iz rada Feđe Burića: *Becoming Mixed: Mixed marriages of Bosnia and Herzegovina during the life and death of Yugoslavia*. Diss. Univ. of Illinois, Urbana 2012.

¹² Up. za nov pristup u bavljenju drugim dinamikama na polju nacionalnog tzv. „ambiguous nations“, u jugoslovenskom slučaju Brunbauer, Grandić (ur.) (Brunnbauer, Ulf; Grandić, Hannes [eds.]: *The Ambiguous Nation: Case Studies from Southeastern Europe in the 20th Century*.) Minhen: Oldenbourg 2013.